

pectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire cœperunt. Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul milites subsequi non desistit. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante ⁵ P. Cornelio Scipione evocato, qui ibi præerat, atque a multitudine circumvento, interfectoque, oppido potitur: atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi præsidio, cohorteque sua gladiatorum. Cæsar, oppidi natura perspecta, ⁶ atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum iv. ad aquam facit castra, atque inde iv. die egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

⁵ P. Corn. Scipione evocato.) De evocatis dixit ad lib. vii. B. Gall. c. 24. sect. 65. et ad i. Civ. c. 8. sect. 17.

⁶ Atque inopia deterritus.) Lipsius dicto loco aqua inopia, non

atque legit, quod locus castrorum, de quo proxime sequitur, suadet. Alii inopia rerum, ad oppugnationem necessariarum, deterritum autumant.

CAPUT XXX.

Thabenenses Legati a Cæsare auxilium petunt, idque impetrant, Cæsar suos milites jam instructos jubet in hostes impetum facere, a quibus acriter pugnatur; tandem hostes fugiunt. Pacidius pilo ictus interit.

⁷⁷ Thabenenses ⁷ interim, qui sub ditione, et potestate Jubæ esse consuessent, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt; rem a se gestam docent. Petunt, orantque, ut suis fortunis, de populo Roma-

⁷ Thabenenses sub ditione Jubæ.) Et hi incogniti, ab oppido Thabena, quod mox memoratur,

dicti. Dicuntur in extrema regni regione maritima locati. Vide quæ supra c. 18. sect. 43. notavimus,

no quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, M. Crispum Tribunum cum cohorte, et sagittariis, tormentisque compluribus præsidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut ⁸ comæatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia iv. equites, cœ. funditores, sagittarii que ⁹ uno comæatu Cæsari occurrerunt. Itaque tum his copiis, et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, viii. millibus passuum a suis castris, ab Scipionis vero iv. millibus passuum longe constitit in campo. Erat ¹⁰ oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi præsidium equestre circiter cœ. habere consueverat. Eo equitatu dextra, sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere m. passuum ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Cæsar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem, leventque armaturam, sagittarios, funditoresque eodem submittit. Quod ubi cœptum est fieri, et equis concitatis Juliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere cœpit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere, et nihilominus fortissime, acerrimeque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit, cœc., quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quæ ei prælio in acie constiterat, jubet equitatu succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, sauciisque, ac defatigatis integros, recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani cœ. vim hostium ad iv. millia numero sustinere non poterant, et a levi armatura Numidarum

⁸ Comæatu dato.) Venia ad suos, vel alio abeundi a signis.

⁹ Uno comæatu.) Una navigatione, transportatione.

¹⁰ Oppidum nomine Tegea.) Er-

rant, quibus eadem hæc Ptolemæi Tege est, quæ longissime ab hac belli sede in interiora accedit, Sirti majori, quam minori, propior.

vulnerabantur, ¹¹ minutatimque cedebant, Cæsar alteram alam mittit, qui ¹² satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublatis universi in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis. Insecuti per III. millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam x. commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolamibus. In quo prælio Pacidius graviter ¹³ pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque interfecti, vulneratique sunt.

¹¹ Minutatimque cedebant.) Verus codex cadebantur.

¹² Satagentibus.) Laborantibus Julianis subvenirent, satagere enim est anxie torqueri difficultate rei conficiendæ.

¹³ Pilo per cassidem caput ictus.) Circa caput, in capite, Græca ellipsi præpositionis caret. Sic infra c. 33. sect. 85. brachium gladio percussus.

CAPUT XXXI.

Cæsar Thapsum petit, ibique castris positus, oppidum munit. Scipio cum Cæsare pugnaturus prope Thapsum castra ponit. Cæsar ad Scipionis castra proficiscitur, ibique suos ad pugnam incitat.

⁷⁹ Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquæ penuriam se posse animadverteret, ¹⁴ adversarios non eorum virtute confidere, ¹⁵ sed aquarum inopia fretos despiciere se intellexit: pridie nonas Aprilis tertia vigilia egressus ab Aggar XVI. millia passuum nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit: oppidumque eo die circummunire cœpit, locaque idonea, opportunaque complura præsidii occupare: ne hostes intrare ad se, ac loca interiora ca-

¹⁴ Adversarios non eorum virtute confidere.) Non sua virtute.

¹⁵ Sed aquarum inopia.) MSS. tres copia. Vide Goduin. Inopia Cæsaris: copia Scipionis.

pere possent. Scipio interim cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos, et Vergilium amitteret, confestim Cæsarem per superiora loca consecutus, millia passuum VIII. a Thapso binis castris consedit. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quædam non amplius mille, et quingentos passus intererant, quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre conabatur, quod futurum, Cæsarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis, lunatis castris, Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die, et nocte confecta, cælo albente, non longe a castris, præsidioque, quod supra commemoravimus, MC. passibus, ad mare versus consedit, et castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nuntiatum est, milite ab opere deducto, castris præsidio Asprenate proconsule cum legionibus II. relicto, ipse ¹⁶ cum expedita copia in eum locum citatim contendit, classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad litus appelli, signumque suum observare: quo signo dato, subito clamore facto, ex improvise hostibus aversis incuterent terrorem, ut perturbati, ac perterriti respicere post terga cogerentur. Quo postquam Cæsar pervenit, et animadvertit aciem pro vallo Scipionis castris, elephantisque dextro, sinistroque cornu collocatis, et nihilominus partem militum castra non ignaviter munire; ipse, acie triplici collocata, legatione X., secundaque dextro cornu, VIII. et IX. sinistro, oppositis V. legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinque cohortibus, contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, leviq. armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, præliaque superiora commemorans, blandeq. appellans, ani-

¹⁶ Cum expedita copia.) Cum pedita. Vide supra cap. 4. sect. copis, seu parte exercitus ex- 10.

mos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, „ut veteranorum virtutem æmularentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.“ Itaque in circummeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro, citroque pavidos concurrere, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter, immoderateque prodire. Cumque idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati, evocantique obsecrare Cæsarem, „ne dubitaret signum dare; ¹⁷ victoriam sibi propriam a Diis immortalibus portendi.“

¹⁷ *Victoriam sibi propriam.*) Ut supra cap. 12. sect. 32.

CAPUT XXXII.

Dato pugnae signo Cæsar in hostes irrumpit, præliumque committit. Commendatur egregium facinus cuiusdam militis cum elephanto pugnantis.

Dubitante Cæsare, atque eorum studio, cupiditateque resistente, sibique eruptione pugnari non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante; subito dextro cornu, in jussu Cæsaris, tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri, cum centuriones pectore adverso resisterent, vique contingerent milites, ne in jussu Imperatoris concurrerent, nec ⁸³ quidquam proficerent. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, ¹⁸ signo „Felicitationis dato, equo amisso in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores, sagittarii que concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum, lapidumque pèrterritæ, sese convertere, et suos post

¹⁸ *Signo Felicitationis dato.*) Tessera suis inter pugnandum data verbo FELICITAS.

se frequentes, stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, præsidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circuitis, legiones vallo hostium sunt potitæ: et paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt. Non videtur esse ⁸⁴ prætermittendum de virtute militis veterani v. legionis. Nam cum in sinistro cornu elephantus vulnere ictus, et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, genu innixus, pondere suo, proboscide erecta, vibrantique stridore maximo premeret, atque enecaret: miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret. Quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo cum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, cedere quantum viribus poterat non destitit: quo dolore adductus elephans, milite abjecto, maximo cum stridore, cursuque conversus, ad reliquas bestias se recepit.

CAPUT XXXIII.

Oppidani fugituri ex Thapso erumpunt, sed in oppidum repelluntur. Scipionis copiae in regia castra fugiunt, ultimo a Cæsareis occiduntur. Cæsar castris potitus, Vergilium frustra ad deditionem invitat. Utricam proficiscitur.

Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt: et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita ¹⁹ per mare umbilici sine ingressi, terram petebant. Qui a servis, puerisque, qui in castris erant, lapidibus, pilisque pro-

¹⁹ *Per mare umbilici sine.*) fragm. ex libr. III. Hist. sine in Umbilico tenus. Sic Sallustius *ingreduntur mare.*

hibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiamque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quæ petebant, perfrugerunt, ut reffectis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate, imperioque rem gererent. Qui postquam adverterunt, neminem ibi esse præsidio, protinus²⁰ armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, eaque ab Julianis teneri vident; desperata salute, in quodam colle consistunt, atque armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo præsidio fuit. Namque milites veterani ira, et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos,²¹ quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus quæstorius, qui pilo transjectus consulto a milite interiit. Item Pompejus Rufus²² brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Cæsarem accurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani, senatoresque perterriti ex prælio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi, impunitate propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Cæsaris implorarent, inspectante ipso Cæsare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti. Cæsar trinis castris potitus, occisisque hostium x. millibus, fugatisque compluribus, se recepit, l. militibus amissis, paucis sauciis, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque lxxv. ornatos, armatosque cum

²⁰ *Armis abjectis.*) Non omnibus, sed quæ impedimento fugæ erant, scuto maxime, nam sequitur illico: *armis demissis salutationem faciunt.*

²¹ *Quos auctores appellabant.*) Lipsius sæpe dicto Ele-

ctorum loco *fautores* substituit, puta, causæ Pompejanæ. Aut *auctores* rerum intellige, quæ militibus displicerant.

²² *Brachium gladio percussus.*) Vide supra c. 30. sect. 78.

turribus, ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit. Id hoc consilio, si posset Vergilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestæ suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Vergilium apellavit, invitavitque ad deditonem, suamque lenitatem, et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat, totumque exercitum veteranum donavit. Præmia fortissimo cuique, ac bene merenti pro suggestu tribuit. Ac statim inde digressus, C. Rebilus proconsule cum iii. ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum ii. Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu ipse eodem iter facere contendit.

CAPUT XXXIV.

Scipionis equites oppido Parada potiti, oppidanos igne consumunt; inde Uticam petunt: ibi primum castra ante portam oppidi posita oppugnant, inde oppidum ingressi cives interimunt. Cato oppidanos ad defensionem hortatus, sed nihil proficiens semet occidit, quem Uticenses sepeliunt. Magna Cæsaris clementia erga omnes conspicitur.

Equites interim Scipionis, qui ex prælio fugerant, 87 cum Uticam versus iter facerent, perveniunt²³ ad oppidum Paradam. Ubi, cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcurrisset, vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt: atque ejus oppidi incolas cujusque generis, ætatisque, vivos, constrictosque in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio. Deinde proti-

²³ *Ad oppidum Paradam.*) De distantia ab Utica nihil Strabo l. xvii. p. 572. *Φαράδν* certi habemus. *Pharam* hoc oppidum appellat.

nus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus ²⁴ propter beneficium legis Juliae parum in suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat, et ²⁵ ante portam Bellicam castris, fossaque parvula dumtaxat munierat, ibique custodiis circumdatis habitare coegerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos partibus Caesaris favisse sciebat; ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria, lapidibus, fustibusque equites repulerunt. Itaque, postquam ²⁶ castris non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt; atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt, ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et caede, rapinisque desisterent; et, quid sibi vellent, sciret: sedandae eorum importunitatis gratia, singulis H. S. c. divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt. Quos omnes Cato convocatos ²⁷ una cum ccc., qui pecuniam Scipionis ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum cum partem assentire, partem animum, mentemque

²⁴ Propter beneficium legis Juliae. De libertate civitatis provinciarum, antea liberis, conservanda. Cicero in Pison. c. 16. *Legem Caesaris justissimam, atque optima populi liberi plane, et vere erant liberi.*

²⁵ Ante portam Bellicam. Sic ante ducentos, et plures annos expressum fuit: perperam postea belli causa castris a quibusdam substitutum. Fuit enim portae nomen oppidanæ Uticensium.

²⁶ Castris non potuerant potiri. Sic in tribus MSS. Go-

duinus invenit: in uno scripto, et vetusto impresso (Venet. 1499.) *castra capere*. Scaliger, et sequaces *castra potiri*: de qua syntaxi ad Nepotisi Eumenem cap. 3. sect. 4. vide quae notavimus.

²⁷ Una cum ccc. Hi trecenti Romani cives erant, *ἐν δὲ τῷ βῆν πρᾶγματι βυνοὶ ἀπὸ εὐροπέλας καὶ δαεισιμῶν ἐν Ἀφρικήν ἐμετατόρησαν, et fœnus exercentes*, quorum consilio, et opera Cato utebatur. *Plutarchus Catone*, p. 78. Adi, quae noster mox cap. 35. sect. 90.

perterritam, atque in fugam destinatam habere intellexisset; amplius de ea re agere destitit, navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissimè constitutis, liberis suis L. Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis, et sine suspitione vultu, atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transiecit. Qui dum anima nondum expirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspitione, medicus, familiaresque continere, atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Caesari Imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

CAPUT XXXV.

Caesar Ussetam, postea Adrumetum proficiscitur; eidem Uticam petenti plures occurrunt vitam deposcentes, quos omnes Caesar salvat; Uticensibus gratias agit; multos, qui accusati fuerant, concessa vita, ex oppido jubet egredi.

Caesar interim a Thapso progressus ²⁸ Ussetam 89 pervenit; ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. Hoc adveniens potitur: deinde Adru-

²⁸ Ussetam pervenit. Vi-neum, diversum ab Uzita: nam detur Ptolemæi Οὐζήνια, Uzetrumque Ptolemæus in illo tractu memoravit.

metum pervenit. Quo cum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, ²⁹ Q. Ligario C. Considii filio, qui tum ibi fuerat, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Lunejo Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere fit obvius L. Cæsar, subitoque se ad genua projecit, vitamque sibi, nec amplius quidquam, deprecatur. Cui Cæsar facile pro sua natura, et instituto concessit. Idem Cecinnæ, C. Atejo, P. Arrio, L. Cellæ patri, et filio, M. Eppio, M. Aquinio Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit: circiterque noctem luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit. Postero die mane oppidum introit, concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum studio erga se agit: cives autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter ccc. pecunias contulerant Varo, et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiori habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; „ se eis dumtaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum; ita tamen ut qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem indicturum, et pecuniam mulctæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere possent.“ Quibus metu exanguibus, de vitæ ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes, cupidique conditionem acceperunt; petieruntque a Cæsare, ut universis ccc. uno nomine pecuniam imperaret. Itaque ³⁰ bis millies H. S. his imposito, ut per triennium sex pensionibus pop. Romano solverent, nullo eorum recusante, ac se eo die demum natos prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

²⁹ Q. Ligario.) Pro quo exstat Cic. oratio.

³⁰ Bis millies H. S.) Quinque millionibus uncialium, seu

tonnis, ut vocantur, quinquaginta. Consule summos viros Gronov. de Sestert. p. 166. Grævium ad Cic. l. ii. ep. x.

CAPUT XXXVI.

Juba in suum regnum pervenit, ubi ingressu oppidi Zamæ prohibitus, in quod omnia sua bona comportaverat, in villam suam se recepit. Zamenses a Cæsare per Legatos auxilium contra Jubam petunt; ipse Cæsar in eorum auxilium it; equitibus regni veniam dat.

Rex interim Juba, ut ex prælio fugerat, una cum ⁹¹ Petrejo interdum in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in oppidum pervenit: atque ³¹ ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem antea oppidani, rumore exoptato de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt; quod bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zama lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis, eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas diu, multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus: deinde cum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos Deos penates admitterent, ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent: tertio petit ab eis, ut sibi conjuges, liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petrejo, paucisque equitibus se confert. Zamenses interim legatos ⁹² de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo,

³¹ Ad oppidum Zamam.) fines Numidiæ hoc oppidum situm est. Vid. Geograph.

„uti antequam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum, seque ei reservare.“ Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecederé, ac suum adventum prænuntiare. Ipse postero die Utica egressus, cum equitatu ire in regnum contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate, clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem; ab eoque sunt metu, periculoque liberati.

CAPUT XXXVII.

Considius oppidum Tisdram deserit, et dum in regnum contendit, a Gætulis in itinere occiditur. C. Vergilius Caninio se tradit. Petrejus a Juba, is a quodam suo servo de medio tollitur. Faustus, et Afranius a P. Sittio capti, orta dissensione in exercitu, interimuntur. Scipio, et alii occumbunt.

- 93 **D**um hæc utrobique geruntur, Considius, qui Tisdrae cum familia sua, gladiatoria manu, Gætulisque præerat, cognita cæde suorum, ³² Domitiique, et legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit. Quem Gætuli sui comites in itinere, prædæ cupidi, concidunt; seque, in quascumque potuerit partes, conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra, marique clausus, se nihil proficere intellexit, suosque interfectos, aut fugatos: M. Catonem Uticæ sibi ipsi manus intulisse; regem vagum a suis desertum ab omnibus aspernari; Saburam, ejusque copias ab Sirio esse delatas; Uticæ Cæsarem sine mora receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, quæ sibi, suisque liberis prodescent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, se, et sua omnia, et oppidum proconsuli tradit. Rex

31 Domitiique, et legionum.) Vide supra c. 33. sect. 86.

interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, ³³ cum jam conatus esset cum Petrejo, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecillioem Juba Petrejum facile ferro consumpsit. Deinde ipse sibi cum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque obtinuit. P. interim Sittius, ⁹⁵ pulso exercitu Saburæ præfecti Juba, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, forte incidit in Faustum, Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, præter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit: Afranium, et Faustum vivos capit cum conjuge, et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, ³⁴ Faustus, et Afranius interficiuntur. ³⁵ Pompejæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem, suaque omnia concessit. Scipio interim cum Damasippo, et Torquato, et ⁹⁶ Plætorio Rustiano navibus longis diu, multumque jactati, cum Hispaniam peterent, ³⁶ ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sittii per id tempus erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimentur: ibique Scipio cum iis, quos paulo ante nominavi, interiit.

33 Cum jam conatus esset.) Posteriores cum Scaligero uncis hæc verba, quasi suspecta, et superflua, includunt. Servari possunt, quæ in omnibus libris exstant, si cum Goduino legas convinatus loco conatus. Florus sane IV. I. Juba cum sese recepisset in regiam, magnifice epulatus postero die cum Petrejo, fugæ comite, super mensas, et pocula interficiendum se ei præbuit.

34 Faustus, et Afranius interficiuntur.) Hic videtur tumultu militari cædes tribui; at

Florus IV. 2. imperio Cæsaris hos interfectos dicit: Eutropius VI. 18. Faustus a Cæsare interfectus est. Suet. c. 75. dubitat.

35 Pompejæ cum Fausti liberis.) Pompeji Magni filia Fausto, Sullæ dictatoris filio, nupserrat.

36 Ad Hipponem regium.) Regius cognominatur hic Hippono, quia in regno Numidarum situs erat: post clarior facta civitas Augustini Episcopatu. Alter Hippono, Diarrhytus cognomine, fuit Africæ propriæ, haud procul ab Utica.

CAPUT XXXVIII.

Cæsar multis rebus Zamæ peractis, Uticam petit, ubi multis tributis variis populis impositis, in Sardiniam postea contendit; inde Sulcitanis mulctatis, Romam venit.

97 **C**æsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispio Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba, Petrejoque ordines duxerant, Thapsitanis H. S. xx. millia, conventui eorum H. S. xxx. millia, Adrumetanis H. S. xxx. millia, conventui eorum H. S. l. millia mulctæ nomine imponit. Civitates, bonaque eorum ab omni injuria, rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Juba bona diripuerat, et qui ad senatum questi per legatos, atque arbitros a senatu datos sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos mulctat: ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti mulctat. His rebus gestis, idibus Jun. Uticæ classem conscendit, et post diem iii. 37 Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium, ejusque classem receperant, copiisque juverant, H. S. c. millibus mulctat, et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit, et ante diem iii. Kal. Quinct. naves conscendit; et a Caralibus secundum terram provectus, duodetrigesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

37 *Carales in Sardiniam.*) Caralis, et Carales, utroque numero, Sardinia oppidum cum portu: et in australi latere hujus insulæ *Sulci* oppidum aliud, unde *Sulcitanis*, qui sequuntur. ☞

A. HIRTII PANSÆ
COMMENTARIORUM
DE BELLO HISPANIENSI
LIBER UNUS.

CAPUT I.

Cn. Pompejus præsidia comparat, et provinciam vastat. Italiae civitates auxilium conquirunt contra Pompejum.

Pharnace superato, Africa recepta, qui ex iis præliis cum adolescente Cn. Pompejo¹ profugissent, cum et² ulterioris Hispaniæ potitus esset, dum Cæsar³ muneribus dandis in Italia detineretur, quo facilius præsidia contra compararet Pompejus, in finem uniuscujusque civitatis confugere cœpit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare cœpit. Quibus in rebus nonnullæ civitates sua sponte auxilia mitterebant, item nonnullæ portas claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompejo meritis civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato, ex ejus pecunia⁴ latronum lar-

1 *Profugissent.*) Profugerant. Sic sæpe auctor. Vide infra c. 5. sect. II. notata.

2 *Uterioris Hispaniæ.*) Ante Angustum omnis Hispania in citeriorem, et ulteriorem divisa erat. Utraque separatim provin-

cia Romana illis temporibus fuit.

3 *Muneribus dandis.*) Spectaculis populo dandis.

4 *Latronum largitio.*) Plus quam bonum decebat historicum.

gitio fieret. Ita paucis commodis ⁵ hoste hortato, majores augebantur copiae. Ideoque crebris nuntiis in Italiam missis, civitates contrariae Pompejo auxilia sibi depostulabant.

⁵ *Hoste hortato.*) Obscure dictum, et, ut videtur passive: quod an usus Latinitatis in hoc verbo ferat (nam in aliis deponentibus non est insolitum) non possum dicere.

CAPUT II.

Cæsar in Hispaniam petit; ad eum legati Cordubenses se conferunt, eumque monent de facili expugnatione Cordubæ. Pompejus Uliam oppugnat. Cæsar Uliæ petitum subsidium concedit.

² **C.** Cæsar ⁶ dictator III. designatus IV. multis itineribus ante confectis, cum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompejo discesserant, Cæsari obviam veniunt, a quibus nuntiabatur, "nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provincia potitus esset, simulque quod tabellarii a Cn. Pompejo dispositi omnibus locis essent, qui certiores Cn. Pompejum de Cæsaris adventu facerent." Multa præterea verisimilia proponebant: quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium, et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut quem sibi equitatum ex provincia fecissent, præsidio mitterent. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit; atque, ³ ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit. Erat per

⁶ *C. Cæsar dictator III. designatus.*) Cæsar dictaturam cum annis et consulatibus, contra morem patrum repetebat. Primum dictator factus, cum ex Hispania rediret, B. Civ. II. c. 7. sect. 21. postea se abdicavit Civ. III. cap. 1. sect. 2. iterum adsumpsit dictaturam cum consulatu tertio. Nummo apud Ur-

sinum Familiar. p. 128. COS. TERT. DICT. ITER. Et alio p. 131. C. CAES. DICT. QUAR. et in aversa, COS. QUINC. Igitur vere Suetonius, c. 76. *Honores nimios recepit, continuum consulatum, perpetuum dictaturam;* et nummo p. 127. CAES. DICT. PERPETUO.

idem tempus Sex. Pompejus frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur. Ipse autem Cn. Pompejus adolescens ⁷ Uliam oppidum oppugnabat, et fere jam aliquot mensibus ibi derinebatur: quod ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati clam præsidio Cn. Pompeji, Cæsarem cum adissent, petere cœperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam civitatem omni tempore optime de Pop. Rom. meritam esse sciens, XI. cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero, quibus præfecit hominem ejus provinciae notum, et non parum scientem, ⁸ L. Julium Paciecum: qui cum ad Cn. Pompeji præsidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa, vehementique ventu affligeretur. Qua vi tempestatis ita obscurabatur, ut vix proximum cognoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita cum ad locum venerunt, jubet binos equites incedere, et recta per adversariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque ex præsidiis cum quæreretur, "qui essent, *unus ex nostris respondit*, ut sileat verbum facere: nam id temporis conati ad murum accedere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Cum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti: et pedites, equitesque clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud cum inscientibus accidisset; existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos.

⁷ *Uliam oppidum oppugnabat.*) Ulia non procul a Corduba in meridiem sita: perperam in libris *Ulla* scripta. In nummis enim est *Ulia*, et vetus inscriptio apud Grut. p. 271. ORDO REIP. ULIENSIS, quod etiam ad Bell. Alex. c. 18. sec. 61. demonstravimus.

⁸ *L. Julium Paciecum.*) Vi-

detur *Paticetus* esse, cujus apud Cic. Attic. XII. epist. II. est mentio; aut (nisi utrobique idem est) de quo libr. VI. famil. epist. IV. ad Leptam: *Cæsar ad vos misit exemplum Paciaci litterarum.* Quod Hispanici generis nomen exstat apud Valer. Maximum, libr. V. 4. 3.